

«Εἰς τὸ προοίμιον τῆς εὐταξίας ἐκεῖ οὐδὲν εἶναι ἡ κοινότης τῶν μὴ ἠνωμένων Γραικῶν νὰ προσθέτηται ἡ κοινότης τῶν Βλαχῶ-Γραικῶν».

Ταυτότητα καὶ κοινοτικὴ οργάνωση τῶν Görögök
στο Miskolc (18ος αἰ. - ἀρχὲς 19ου αἰ.)

Ἰταρος Μαντούβαλος

Ἐρευνητὴς Γ' Βαθμίδας, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν
imantouvalos@academyofathens.gr

Abstract

The Greek community of Miskolc (a city in northeastern Hungary) has been studied by many historians (Greeks, Hungarians etc.). Studies have so far described aspects of the history of the city's Greek merchant guild, which appears to have existed since the late seventeenth century. The geographical position of Miskolc at the crossroads leading to the surrounding provinces of the Hungarian hinterlands, to Transylvania, Poland and Ukraine, made it popular destination for Vlachs from Macedonia and Epirus (Aromunians) throughout the eighteenth century. In the second half of the century, the growing number of Moschopolites in this Hungarian city which was due to the arrival of refugees from Moschopolis – one of the most important urban centers of the Balkan Peninsula – after the city's sucking (1769, 1788), lent the merchant company an intensely local ethnic culture but also strong urban characteristics. In the present study my analysis is focused on the self-administration and the institutional organization of the Görögök in Miskolc. Through the investigation of the structural changes of the Greek company that took place during the long 18th century, I attempt to approach issues concerning the ideology and identity of its members.

Keywords: Greek diaspora, Hungary, Miskolc, company, language, identity.

Τις δύο τελευταίες δεκαετίες η έρευνα για την ιστορία των προνεωτερικών, ελληνορθόδοξων θεσμικών συσσωματώσεων στον εξω-οθωμανικό χώρο, όπως στην Κεντρική Ευρώπη¹, απέδωσε και αποδίδει καρπούς, εμπλουτίζοντας το ιστοριογραφικό πεδίο στη συγκεκριμένη θεματική. Στο πλαίσιο μιας προβληματικής που δεν απομονώνει τα ιστορικά συλλογικά υποκείμενα από το κοινωνικοοικονομικό και πολιτισμικό περιβάλλον της χώρας υποδοχής, η συστηματική μελέτη των εν λόγω θεσμών – όταν μάλιστα αυτή υπαγορεύεται από νέα ερωτήματα και θεωρητικές προσεγγίσεις και εντάσσεται σε μια διεθνή προοπτική – επιτρέπει, μεταξύ άλλων, τη διερεύνηση «των λεπτών ισορροπιών ανάμεσα στην ταυτότητα και την ετερότητα, την εθνοτική και κοινωνική διαστρωμάτωση, ανάμεσα σε νεωτερικά άλματα και συντηρητικά συστήματα οργάνωσης και κοινωνικής συνοχής». (Στασινοπούλου, 2007, 401).

Βάσει της παραπάνω συλλογιστικής σύγχρονοι μελετητές του κοινοτικού αλλά και γενικότερα του παροικιακού φαινομένου στα εδάφη της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας² έρχονται συχνά αντιμέτωποι με προβλήματα ορολογίας και συλλογικών προσδιορισμών που μαρτυρούν είτε αδιαμόρφωτες συλλογικές και ατομικές ταυτότητες των μεταναστών είτε βαθύτερες διεργασίες συνειδησιακού μετασχηματισμού που συντελέστηκαν εντός και εκτός του κοινοτικού πλαισίου κατά τον 18ο και 19ο αιώνα (Κατσιαρδή-Hering, 1986, σ. 64-66, 85-117· Σειρηνίδου, 2005· Μαντούβαλος, 2018).

¹ Βλ. ενδεικτικά Κατσιαρδή-Hering, 2007· Μαντούβαλος, 2007· Τσούρκα-Παπαστάθη, 2011· Ransmayr, 2018. Στη συνθετική της μελέτη για τους Έλληνες στη Βιέννη (18ος αι. – μέσα 19ου αι.), η Β. Σειρηνίδου δεν επιμένει ιδιαίτερα στη διερεύνηση ζητημάτων σχετικών με τη θεσμική οργάνωση και τις κοινοτικές δομές, καθότι το ερευνητικό ενδιαφέρον της επικεντρώνεται πρωτίστως στην πολυπλοκότητα του ίδιου του μεταναστευτικού φαινομένου, σε πτυχές της εγκατάστασης, της επιχειρηματικής δραστηριότητας και της καθημερινής ζωής των παροίκων στην αυτοκρατορική πρωτεύουσα, καθώς και σε θέματα ταυτοτήτων (Σειρηνίδου, 2011).

² Βλ. τον συλλογικό τόμο: Katsiardi-Hering & Stassinopoulou, 2017 όπου και μελέτες για την ελληνική διασπορά στην Αψβουργική Αυτοκρατορία, με σχετική βιβλιογραφία.

Στην περίπτωση των *Görögök* (Ελλήνων)³ της Ουγγαρίας η αντίχνευση της θεσμικής τους εμπειρίας και των μορφών αυτοδιοίκησης δεν μπορεί παρά να συναρτηθεί αφενός με τις κοινωνικές και πολιτισμικές τους καταβολές στα Βαλκάνια, αφετέρου με τις επιμέρους, εθνοτικές και γλωσσικές συνιστώσες ενός ομόδοξου γένους. Μέλη της «Ορθόδοξης Κοινοπολιτείας» στη Νοτιοανατολική Ευρώπη⁴ κλήθηκαν, προϊόντος του χρόνου κατά τον μακρύ 18ο αιώνα, να διαχειριστούν σε ξένα, ετερόδοξα (ως επί το πλείστον καθολικά) περιβάλλοντα όχι μόνον υποθέσεις της εσωτερικής τους οργάνωσης και προβλήματα ένταξής τους στις κοινωνικοοικονομικές δομές της Μοναρχίας, αλλά και υποθέσεις ιδεολογικού χαρακτήρα. Η τελευταία αυτή παράμετρος συνδέθηκε με μια διαδικασία αυτογνωσίας και αναζήτησης εθνοτικών ιδιαιτεροτήτων, που, σε κάποιες περιπτώσεις, προσέλαβε τον χαρακτήρα ανοικτών διενέξεων και συγκρούσεων (Füves, 1972 · Σειρηνίδου, 2005 · Μαντούβαλος, 2018).

Δεδομένων της έντονης παρουσίας και δράσης των Μακεδονοβλάχων ή Βλάχων (Αρωμόνων)⁵ της Νότιας Βαλκανικής και της από κοινού με τους Έλληνες σύστασης εκκλησιαστικών κοινοτήτων και κομπανιών στον κεντροευρωπαϊκό χώρο, είναι εύλογο οι ιστορικοί να προσανατολίζονται ερευνητικά στις σχέσεις μεταξύ των δύο αυτών εθνοτήτων,

³ Στην ουγγρική ιστοριογραφία ο όρος «Görög» δεν αναφέρεται μόνον στους ελληνικής καταγωγής παροίκους, αλλά γενικότερα στους ορθόδοξους των Βαλκανίων, όπως Βλάχους (Αρωμόνους), Αλβανούς, Βούλγαρους και σπανιότερα Σέρβους (Γλυριούς), οι οποίοι μετείχαν της ελληνικής παιδείας και χρησιμοποιούσαν την ελληνική γλώσσα στις επαγγελματικές, εμπορικές τους συναλλαγές. Για το πολλαπλό εννοιολογικό περιεχόμενο του όρου βλ. σχετικά Füves, 1965, σ. 7-8.

⁴ Για την «Ορθόδοξη Κοινοπολιτεία» στη Νοτιοανατολική Ευρώπη βλ. Kitromilides, 2007.

⁵ Ο όρος «Αρωμόνοι» εισήχθη από τον G. Weigand ως απόδοση στα γερμανικά της λέξης «Armâni». Κατά τον γερμανό βαλκανιολόγο, η υιοθέτηση του ονόματος «Μακεδονοβλάχοι» συνιστά τη χειρότερη επιλογή, επειδή «Ihre (nächst ersichtliche) Herkunft und ihre Wohnsitze sind Thessalien, Epirus, Mittelalbanien, während sämtliche, die heutzutage in Makedonien wohnen, in bekannter Zeit dorthin eingewandert sind, und diese sind bei weitem der geringste Teil derselben.» (Weigand, 1894, vii-viii).

οι οποίες, με εξαίρεση τους Σέρβους⁶, συνιστούσαν τους δύο βασικούς πληθυσμιακούς πυλώνες επί των οποίων συγκροτήθηκαν μορφές κοινοτικής οργάνωσης των μη ηνωμένων Γραικών στους τόπους εγκατάστασής τους. Η ενδιάθετη ανάγκη των μελετητών να χαρτογραφήσουν τους εσωτερικούς κραδασμούς και να προσεγγίσουν ερμηνευτικά τις ρήξεις στο πεδίο των κοινοτικών δεσμών – μια ανάγκη που εκκινεί από τη γενική παραδοχή ότι η αντίληψη για τον συλλογικό εαυτό δεν επιτελείται σε κοινωνικό κενό – τούς οδηγεί συχνά στην απόφαση να εντάξουν στο κάδρο της έρευνάς τους τις αμφισημίες ή πολυσημίες των συλλογικών, περιεκτικών όρων (Griechen / Greci / Görögök, ή Ρωμιός/ Γραικός/ μη ουνίτες Ρωμαίοι / μη ηνωμένοι Γραικοί, κοινότης Βλαχο-Γραικών κλπ.), με τους οποίους οι ελληνορθόδοξοι πάροικοι αυτοπροσδιορίζονταν ή ετεροπροσδιορίζονταν από τις κεντρικές / τοπικές πολιτικοδιοικητικές αρχές και από τις κοινωνίες υποδοχής (Katsiardi-Hering, 2020, σ. 248-251).

Με αφορμή την επανέκδοση του έργου του D. Ρορονιέ για τους Βλάχους στα Βαλκάνια (Πόποβιτς, 2021), εμπλουτισμένου με τον κριτικό και θεωρητικό στοχασμό του Β. Νιτσιάκου και το εξαιρετικά κατατοπιστικό εισαγωγικό σημείωμα του Ν. Σιώκη για την εργογραφία του σέρβου ιστορικού και τη συνεισφορά του στη χαρτογράφηση του μεταναστευτικού φαινομένου στη Νοτιοανατολική και Κεντρική Ευρώπη, επιχειρείται στην παρούσα μελέτη μια εκ νέου προσέγγιση της θεσμικής οργάνωσης των Ελλήνων στην Ουγγαρία. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται σε δομικά και ιδεολογικά συστατικά στοιχεία της ελληνοβλαχικής αδελφότητας του Miskolc⁷ (πόλης στη βόρεια Ουγγαρία), καθώς

⁶ Η ισχυρή, αριθμητικά, παρουσία των Σέρβων στα εδάφη της Μοναρχίας ανάγεται στα τέλη του 17ου αιώνα, με τη λεγόμενη «μεγάλη μετανάστευση των Σέρβων» (Velika seoba 1690). Η ίδρυση της Σερβικής Ορθόδοξης Μητρόπολης του Karlo-witz στις αρχές του 18ου αιώνα ενίσχυσε τη θέση των Σέρβων στην επικράτεια των Αψβούργων. Για το μεταναστευτικό αυτό κύμα και τον ρόλο της ιλλυρικής Εκκλησίας ως οργανωτικού και διοικητικού φορέα όλων των ορθόδοξων εγκαταστάσεων στην Αψβουργική Αυτοκρατορία βλ. ενδεικτικά Berki, 1964, σ. 9-14 · Ταρνανίδης, 1972 · Plöchl, 1972 · Adler, 1976.

⁷ Μονογραφία για τους Görögök του Miskolc πρόκειται να εκδοθεί, αποτελώντας καρπό της έρευνάς μου στο αρχείο της κοινότητας της πόλης στο πλαίσιο του Προγράμματος ΕΠΕΑΕΚ II-Πυθαγόρας II στο Εθνικό και Καποδιστριακό

συνιστούν ένα πρόσφορο πεδίο θεώρησης των συμβατικών διπολικών σχημάτων «παράδοση» και «νεωτερικότητα», υπό το πρίσμα, μάλιστα, των νέων κοινωνικών αναγκαιοτήτων και προταγμάτων που έφερε στο προσκήνιο η εποχή των Φώτων.

Η μέχρι σήμερα ιστοριογραφική παραγωγή ούγγρων ιστορικών για τους *Görögök* της οιοπαραγωγικής περιοχής του Miskolc, παρά τον αποσπασματικό και περιπτωσιολογικό της χαρακτήρα, έχει κατά καιρούς αναδείξει όψεις της ιστορικής τους διαδρομής, ρίχνοντας φως στην πολύπτυχη κοινωνική, επιχειρηματική και πολιτιστική τους παρουσία⁸. Για λόγους οικονομίας χώρου δεν θα αναφερθώ σε σχετικά ζητήματα και προβλήματα που απασχόλησαν κατά καιρούς την ουγγρική ιστοριογραφία. Απλώς θα ήθελα να σταθώ αδρομερώς στην περίοδο εμφάνισης των πρώτων παροίκων της πόλης, η οποία αποτέλεσε αντικείμενο συζήτησης και διαφωνιών στους κύκλους των ούγγρων ερευνητών. Βασισμένος σε μια σειρά εγγράφων του 1668, ο ιστορικός-αρχαιοφύλακας I. Dobrossy την τοποθετεί χρονικά πριν από το έτος αυτό (Dobrossy, 1975), ενώ ο József Komáromy τη μεταθέτει πολύ αργότερα, στη δεύτερη δεκαετία του 18ου αιώνα, όταν πια ήταν εμφανείς η συσσώρευση, στα χέρια τους, σημαντικού εμπορικού κεφαλαίου και η δυναμική συμμετοχή τους σ' ένα ευρύ, κεντροευρωπαϊκό δίκτυο διακίνησης προϊόντων που εκτεινόταν από τη Λειψία και τη Βιέννη έως τη Μοράβια, με διαμετακομιστικό σταθμό το Miskolc (Komáromy, 1968, σ. 364). Ο δεύτερος δεν αγνοεί προφανώς τα υλικά τεκμήρια περί της υπάρξεως και της λειτουργίας της Miskolczi Görög Compania, στο δεύτερο ήμισυ του 17ου αιώνα, όπως, εξάλλου, μαρτυρούν η στρογγυλή σφραγίδα της (1687) που έφερε περιφερειακά την επωνυμία της, γραμμένη στην

Πανεπιστήμιο Αθηνών. Για το εν λόγω ερευνητικό πρόγραμμα βλ. σχετικά «Ελληνικές κοινότητες και ευρωπαϊκός κόσμος (13ος-19ος αι.)». Μορφές αυτοδιοίκησης, κοινωνική οργάνωση, συγκρότηση ταυτοτήτων», *Εώς και Εσπέριον* 7 (2007), 139-421. Κατά την περίοδο της έρευνάς μου στην Ουγγαρία, το 2005, το κοινοτικό αρχαιολογικό υλικό υπαγόταν στο αρχείο των νομών Borsod-Abauj-Zemplén στο Miskolc.

⁸ Για μια ενδεικτική βιβλιογραφία για την κομπανία-κοινότητα του Miskolc βλ. Μαντούβαλος, 2007.

ουγγρική γλώσσα (εικ. 1)· μιας κομπανίας⁹, που φαίνεται να συνέβαλε με τη δράση της στην ανάδειξη της πόλης σε κομβικής σημασίας κέντρο στο εμπόριο κρασιού μεταξύ της Κρακοβίας, του Ροζναί και της περιοχής του Tokaj (Lupovitch, 2007, σ. 45).

Εικόνα 1. Η σφραγίδα της «ελληνικής εμπορικής κομπανίας του Miskolc» (έτος ίδρυσης, 1687)

Πηγή: Komáromy, 1968, σ. 364.

Η εγκατάσταση και η επικράτηση γενικά των βαλκάνιων εμπόρων σε οικισμούς της Ουγγαρίας συντελέστηκαν βαθμιαία, παράλληλα με

⁹ Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται με τη σημασία της εμπορικής «συντεχνίας» και όχι με αυτή της εμπορικής εταιρείας. Για τη διττή σημασία του όρου «κομπανία» στην Ουγγαρία βλ. Bur, 1991, σ. 157.

την εξασφάλιση της οικονομικής τους σταθερότητας. Στην πραγματικότητα επρόκειτο για μια μακράς διάρκειας διεργασία που, στην περίπτωση των παροίκων του Miskolc, διακρινόταν από διάφορα στάδια, πρακτικές και στρατηγικές που τους οδήγησαν τελικώς στην κατάκτηση της ηγετικής τους θέσης στην εμπορική ζωή της πόλης τον 18ο αιώνα. Η απολαβή, αρχικά, δικαιωμάτων μίσθωσης ποτοπωλείων, η χορήγηση, από πλευράς τους, δανείων προς την αναξιόχρεη δημοτική αρχή και η συνακόλουθη απόκτηση αδειών ενοικίασης καταστημάτων επιβεβαιώνουν την έντονη επιχειρηματική δραστηριότητα τους και το εύρος των οικονομικών τους συναλλαγών με κοινωνικοπολιτικούς παράγοντες της πόλης (Dobrossy, 1975, σ. 22-23)· γεγονός που τους επέτρεψε αρχικά να αντιμετωπίσουν επιτυχώς τον τοπικό συντεχνιακό ανταγωνισμό και ακολούθως να εμπλακούν δυναμικά και εν τέλει να πρωταγωνιστήσουν στο διαμετακομιστικό εμπόριο και στον τομέα των χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών.

Άλλωστε, η νέα πραγματικότητα που διαμορφώθηκε στην Κεντρική Ευρώπη μετά τις συνθήκες του Karlowitz (1699) και του Passarowitz (1718), καταλυτικές για την οικονομική έξοδο της Αυστρίας προς τη Νοτιοανατολική Ευρώπη και την Ανατολική Μεσόγειο, δεν άφησε ανεπηρέαστους τους παροίκους του Miskolc· όπως, βέβαια, και κάθε ορθόδοξο έμπορο από τα Βαλκάνια που δραστηριοποιήθηκε ως οθωμανός υπήκοος στα εδάφη της Μοναρχίας και δη των άρτι προσαρτηθεισών σ' αυτήν Τρανσυλβανίας και Ουγγαρίας¹⁰, επωφελούμενος από τις τελωνειακές διευκολύνσεις που προέβλεπε η εμπορική συμφωνία μεταξύ της Υψηλής Πύλης και των Αψβούργων (1718)¹¹. Μεταφέροντας τη γνώση και τη συσσωρευμένη εδώ και πολλές δεκαετίες επαγγελματική

¹⁰ Η ήττα των Οθωμανών το 1683 στη μάχη της Βιέννης οδήγησε στην απώλεια της Ουγγαρίας (και της Τρανσυλβανίας) και στην ενσωμάτωσή της στον εδαφικό κορμό της αψβουργικής επικράτειας. Η μεταβολή αυτή αναγνωρίστηκε επίσημα στη συνθήκη του Karlowitz (1699). G. Volkmer (2015). Siebenbürgen zwischen Habsburger-monarchie und Osmanischem Reich. Völkerrechtliche Stellung und Völkerrechtspraxis eines ostmitteleuropäischen Fürstentums (1541-1699). Μόναχο: De Gruyter Oldenbourg, σ. 575-576.

¹¹ Για τα οικονομικά οφέλη της συνθήκης του Passarowitz βλ. Pešalj, 2011, σ. 141-157.

εμπειρία, το μεταναστευτικό αυτό εργατικό δυναμικό (migratory labor)¹², ενταγμένο σε οργανωμένα συγγενικά ή κοινά εμπορικά δίκτυα, απολάμβανε προνομιακή μεταχείριση σε θέματα εισαγωγικών και εξαγωγικών δασμολογήσεων.

Υπό το πρίσμα αυτό, η προοπτική της μόνιμης ή πρόσκαιρης εγκατάστασης των *Görogök* στο Miskolc, όπως βέβαια και σ' άλλες ουγγρικές πόλεις, δεν συνυφάνθηκε αποκλειστικά και μόνον από ατομικές επιλογές. Αν και υπήρξαν εμφανή στην πόλη τα σημάδια της οικονομικής αποδιάρθρωσης και της κοινωνικής αποσύνθεσης εξαιτίας των καταστροφών (πχ. λεηλασίες, λοιμώδεις ασθένειες) κατά την εξέγερση των Ούγγρων εναντίον των Αψβούργων στις αρχές του 18ου αιώνα (Dobrossy, 1975, σ. 24), η προσπάθεια των διοικητικών αρχών της να τονωθεί η αστική ζωή δημιούργησε νέες δυνατότητες και προοπτικές για τους οθωμανούς, ελληνορθόδοξους επήλυδες του Miskolc. Οι τελευταίοι, μάλιστα, μετά την ανακήρυξη του οικισμού σε έδρα της κομητείας του Borsod, το 1729, γεγονός που σηματοδότησε ουσιαστικά την εμπέδωση της κυριαρχίας των ούγγρων αριστοκρατών στον κοινωνικοπολιτικό ιστό της πόλης (Lupovitch, 2007, σ. xxii), διαδραμάτισαν, στις επόμενες δεκαετίες, ολοένα και σημαίνοντα ρόλο στην κάλυψη των καταναλωτικών και παραγωγικών αναγκών της ευρύτερης περιοχής και στη διεξαγωγή του εμπορίου των μεγάλων αποστάσεων.

Στο πλαίσιο, λοιπόν, ενός ισχυρού, τοπικού φεουδαλικού συστήματος, ανεξάρτητοι βαλκάνιοι επιχειρηματίες αλλά και μέλη της ελληνικής εμπορικής κομπανίας του Miskolc, προερχόμενα από τη ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας, κυρίως από τη Μοσχόπολη¹³, εμπορεύονταν τον 18ο αιώνα κυρίως με οθωμανικά προϊόντα, ενώ συμμετείχαν ενεργά – μάλιστα ως ανταγωνιστές των Εβραίων της πόλης– στο εμπόριο κρασιού στην κομητεία Borsod (Lupovitch, 2007, σ. 46) καθώς και στην εξαγωγή του (Bur, 1984, σ. 279). Το γεγονός αυτό υπαγορεύθηκε πρωτίστως από τα οικονομικά συμφέροντα τόσο των τοπικών αρχών όσο και της ουγγρικής αριστοκρατίας που τους παρείχε προστασία. Ας σημειωθεί επίσης ότι σε μία προκαπιταλιστική περίοδο, η οποία

¹² Βλ. την προτεινόμενη από τον Lucassen τυπολογία (Lucassen, 2009).

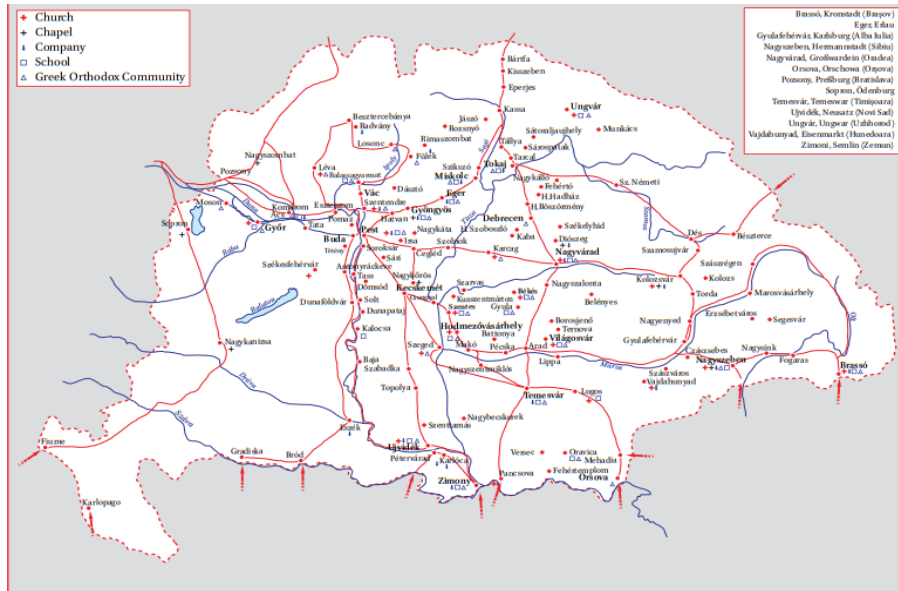
¹³ Βλ. παρακάτω σ. 427.

απαιτούσε «συγκέντρωση δυνάμεων, κεφαλαίων, εμπειρίας, αλληλεγγυότητας, αλλά και αυστηρών ηθικών, κανονιστικών αρχών» (Κατσαρδής-Hering, 2007, σ. 267), η κομπανία αποτέλεσε, για τους ξένους εμπορευόμενους του Miskolc, όπως, άλλωστε, και γενικότερα για τους «ρωμαίους πραγματευτές» της κεντροανατολικής ιστορικής Ουγγαρίας (Kecskemét, Tokaj, Gyöngyös, Eger, Újvidék / Novi Sad, Diószek / Sládkovičovo) (Bur, 1984, 289-291) και της Τρανσυλβανίας (Βρασον / γερμ. Kronstadt, Sibiu / γερμ. Hermannstadt)¹⁴ (εικ. 2), μια βασική μορφή συλλογικής αυτο-οργάνωσης, καθότι τους εξασφάλιζε ορισμένες ατέλειες και βέβαια το δικαίωμα της αυτοδιαχείρισης (Füves, 1965, σ. 19-21). Αυτό δεν σήμαινε βέβαια ότι δεν δραστηριοποιήθηκαν στο εμπορικό κύκλωμα και πρόσωπα που δεν ανήκαν οργανικά σε τέτοιου είδους ενώσεις (Bur, 1984, σ. 271).

Παρά τις διαφορές που παρουσίαζαν με τις κομπανίες του Βρασον και του Sibiu, οι οποίες ιδρύθηκαν τον 17ο αιώνα, κατόπιν χορήγησης προνομίων, το 1636, από τον ηγεμόνα της Γεώργιο Rákóczy Α΄ (Bodogae, 1972· Pakucs-Willcocks, 2017, 118-119), οι εμπορικές συσσωματώσεις της Ουγγαρίας είχαν υιοθετήσει κοινούς με τις τρανσυλβανικές κομπανίες τρόπους εσωτερίκευσης των όρων του εμπορεύεσθαι, διασφαλίζοντας τη διοικητική και τη δικαιοπρακτική τους αυτονομία· κάτι που προϋπέθετε ασφαλώς την αποδοχή, από πλευράς των μελών τους, των εξουσιαστικών σχέσεων και των αντισταθμίσεών τους μέσω της καλλιέργειας ενός συλλογικού αισθήματος αλληλεγγύης. Μην ξεχνάμε μάλιστα ότι κάτι τέτοιο δεν αποτελούσε ξένη προς τους *Götögök* πραγματικότητα, δεδομένου ο συνδυασμός της διοίκησης των συντεχνιών με την κοινοτική οργάνωση συνιστούσε στις πόλεις των Βαλκανίων (και δη του ευρύτερου μακεδονικού, ηπειρωτικού και θεσσαλικού χώρου) από τις οποίες προέρχονταν μια θεσμική πραγματικότητα στο πλαίσιο της οποίας ρυθμιζόνταν η επιχειρηματική τους οργάνωση, η ατομική και η συλλογική τους δράση.

¹⁴ Για τις κομπανίες του Βρασον και του Sibiu βλ. Papacostea-Danielopolu, 1973· Cicanci 1976· της ίδιας, 1979· Karathanassis, 1989· Τσούρα-Παπαστάθη, 1994· της ίδιας, 2011.

Εικόνα 2. Οι ελληνικές κοινότητες / κομπανίες στην Ουγγαρία (16ος-19ος αι.)

Πηγή: Mantouvalos, 2017, σ. 31.

Ανατρέχοντας σε κανονιστικά κείμενα εμπορικών κομπανιών, όπως των Tokaj, Győr, Kecskemét, Miskolc¹⁵, μπορεί κανείς να κατανοήσει όχι μόνον το καθεστώς οργάνωσης και λειτουργίας τους, τις ιεραρχίες και τις παραδοσιακές τους αξίες αλλά και τις βαθύτερες εσωτερικές διεργασίες που συντελέστηκαν στην ιστορική τους διαδρομή και επηρέασαν τα δομικά τους στοιχεία. Το καταστατικό της κομπανίας του Miskolc, με τις κατά καιρούς τροποποιήσεις του στον 18ο αιώνα, αποκαλύπτει με ενάργεια τη δυναμική της πορείας της. Στη μελέτη της για την τυπολογία των ελληνικών κοινοτήτων της Κεντρικής Ευρώπης, η Ό. Κατσιαρδή-Hering, προχωρώντας σε μια συγκριτική επεξεργασία των

¹⁵ Βλ. Λάιος, 1982, σ. 45-51· Hering, 1987· Danova & Todorov, 1991· Chotzakoglou, 1997· Κατσιαρδή-Hering, 2007, σ. 250-263.

κανονισμών της κομπανίας / αδελφότητας / κοινότητας¹⁶ του Miskolc, διακρίνει τρεις φάσεις στην εξέλιξή της, οι οποίες κατοπτρίζουν διαρθρωτικές και συνειδησιακές αλλαγές. Από μία δηλαδή αμιγώς συντεχνιακή οργάνωση, όπως καταφαίνεται στον πρώτο εσωτερικό της κανονισμό (δεκαετία του 1730), η αδελφότητα, μέσα σε πενήντα περίπου χρόνια, μετεξελίχθηκε σε μία κομπανία-κοινότητα (1785), με ανάμεικτα στοιχεία και από τις δύο αυτές μορφές συλλογικής οργάνωσης, ενώ, από τις αρχές του 19ου αιώνα, το θεσμικό αυτό μόρφωμα προσιδίαζε περισσότερο σε αστική κοινότητα παρά σε κομπανία. Ποιο ήταν, όμως, το ιστορικό, κάθε φορά, συγκείμενο που επικαθόριζε τις συνθήκες μετάβασης από τη μία μορφή συσσωμάτωσης στην άλλη;

Περί τα μέσα της δεκαετίας του 1730 θεσπίστηκε ο πρώτος εσωτερικός κανονισμός της κομπανίας του Miskolc. Σε κοινή συνάθροιση των 38 «αδελφών» της επικυρώθηκαν τα 16 «δεσήματα (θεσπίσματα) που ρύθμιζαν τη συμπεριφορά των μελών της, τις σχέσεις των μαθητευομένων μεταξύ τους αλλά και με τους ανωτέρους τους καθώς και τις σχέσεις τους με τις αρχές και την κοινωνία υποδοχής. (Danova & Todorov, 1991, σ. 168). Η επιβολή αυστηρών ηθικών κανόνων συνιστούσε μια εκ των ων ουκ άνευ συνθήκη για την τήρηση της τάξης και της επαγγελματικής δεοντολογίας. Για την πρόληψη του αδίκου, την αποτροπή ποινικώς κολάσιμων πράξεων, όπως κλοπής, πορνείας, μέθης και επιορκίας, και την εκπλήρωση με ακρίβεια των καθηκόντων των μελών της και όλων των απαιτήσεων της πειθαρχίας, η κομπανία θεσμοθέτησε ένα πλέγμα ποινών, αναλόγως της φύσεως του παραπτώματος (Danova & Todorov, 1991, σ. 175-177).

Στις διατάξεις πειθαρχικού δικαίου της κομπανίας, ως ποινές αναφέρονται οι περιοριστικές της ελευθερίας των μελών, όπως ήταν η αποβολή από την κομπανία («από την κομπανιάν να είναι εξωρισμένος»), οι χρηματικές και οι σωματικές. Άλλωστε, όπως εύστοχα επισημαίνει ο M. Foucault, στο κέντρο κάθε πειθαρχικού συστήματος

¹⁶ Οι όροι αυτοί ταυτίζονται εννοιολογικά μεταξύ τους και χρησιμοποιούνται κατά περιόδους εναλλακτικά στα κανονιστικά κείμενα και στα πρακτικά των συνελεύσεων της ελληνικής εμπορικής συσσωμάτωσης του Miskolc. Για τη χρήση των όρων αυτών βλ. Κατσιαρδής-Hering, 2007.

λειτουργεί ένας μικρός ποινικός μηχανισμός (Φουκώ, 1976, σ. 236). Πρωταρχικός σκοπός της εμπορικής συσσωμάτωσης ήταν ο έλεγχος και η αυστηρή οριοθέτηση του πεδίου δράσης και συμπεριφοράς, συλλογικής και ατομικής, των μελών της. Πρόστιμο, μαστίγωση και εξορία συμπεριλαμβάνονταν στις βασικές εκφορές της πειθαρχικής τιμωρίας. Ενδεικτικά, μνημονεύονται δύο παραδείγματα αντλούμενα από τα θεσπίσματα του κανονισμού. Όταν η κοινωνική κοσμιότητα και ο οφειλόμενος σεβασμός προς τον κοινωνικά ανώτερο, τον μπασιά (εργοδότη), δεν τηρούνται από τα κατώτερα στην ιεραρχία πρόσωπα, τους «μαθητάδες» και τους «φατουραίους»¹⁷, η σωματική τιμωρία επιλεγόταν ως ύστατη λύση. Η μη αφαίρεση του σκούφου τους ενώπιον των μαγαζιών της κομπανίας ή των μπασιάδων συνεπαγόταν αρχικά σύσταση και αν αυτή δεν απέδιδε, τη φυσική βία ως μέσο τιμωρίας («να τρώγουν από δέκα πέντε δεκανίκια»). Στις υποχρεώσεις των μελών, όπως αυτή των νεότερων να σέβονται τους γεροντότερους, προστέθηκε εκείνη των εργοδοτών, που όφειλαν να παίξουν καθοδηγητικό ρόλο στη ζωή των νέων αδελφών τους, προσφέροντάς τους ένα αίσθημα ασφάλειας και στοργή. Στην περίπτωση που «ήθελεν αντισταθή κανείς από τους νέους να καταφρονίση τους γεροντοτέρους ή να τους κατακρίνη δίχως αφορμήν ή να υβρίση κανέναν και ήθελεν ακουσθή να έχουν οι μπασιάδες να τον κρίνουν όλοι και καθός το εύρουν εύλογον έτζι να πλερόση» (Danova & Todorov, 1991, σ. 175-177).

Μισό αιώνα περίπου αργότερα, η κατάσταση στην αδελφότητα των «ουχί εννομένων ανατολικών ορθοδόξων» είχε μεταβληθεί ριζικά. Παρά τις περιοδικές συμπληρώσεις του κανονισμού στις δεκαετίες του 1740, του 1750 και του 1760, που αντανακλούσαν τις νέες δικονομικές θέσεις και τις αποφάσεις που ελήφθησαν κατά καιρούς από τη γενική συνέλευση ή τους επιτρόπους της κοινότητας, ο νέος συμπληρωμένος κανονισμός που ψηφίσθηκε τον Μάρτιο του 1785 απηχεί τη βούληση των μελών της για πληρέστερη και συστηματικότερη ρύθμιση της διοικητικής, δικαστικής και οικονομικής της οργάνωσης (Danova & Todorov, 1991, σ. 180-189). Αν και διατηρήθηκε ακέραιος ο συντεχνιακός

¹⁷ Επρόκειτο για υπαλλήλους που λειτουργούσαν ταυτόχρονα και ως εμπορικοί πράκτορες.

χαρακτήρας της κομπανίας, παρ' όλα αυτά φαίνεται να έχει κρυσταλλωθεί ένα ώριμο διοικητικό σύστημα, που διέθετε προεστώτα και «ομνεγμένους δια συμβουλάτυράς του και συμβοηθούς του». Στα 30 άρθρα («πούνκτα και κανόνες») του νέου καταστατικού της εκκλησιαστικής κοινότητας της Αγίας Τριάδος¹⁸ αναγνωρίζεται η αναγκαιότητα για ακριβή και λεπτομερή καταγραφή των αρμοδιοτήτων των οργάνων της, που θα αναλάμβαναν τη μέριμνα μιας σειράς υποθέσεων της αδελφότητας, εκκλησιαστικού, εκπαιδευτικού, φιλανθρωπικού και εμπορικού ενδιαφέροντος. Η διευθέτηση ποικίλης φύσεως προβλημάτων που έθεταν σε κίνδυνο την εσωτερική ειρήνη και την εύρυθμη λειτουργία της κοινότητας αποτελούσε, όπως ήταν εύλογο, ένα από τα κύρια καθήκοντα της διοίκησης. Προστριβές, διενέξεις και ατομικές, παρεκκλίνουσες συμπεριφορές που μπορούσαν να εκθέσουν τη συλλογικότητα προς τα έξω λειτουργούσαν υπονομευτικά της εμπορικής υπόληψης και κατά συνέπεια των οικονομικών συμφερόντων των μελών της. Για τον λόγο αυτό, η κοινοτική αρχή όφειλε να παρέμβαινε δυναμικά, επιβάλλοντας το δίκαιο της κομπανίας που προέβλεπε, για τους παραβάτες-μέλη της, ένα σύνολο αυστηρών κυρώσεων, απαγορεύσεων και τιμωριών. Η συσσωμάτωση, άλλωστε, δεν είχε ακόμα απολέσει τον ισχυρό συντεχνιακό της χαρακτήρα · μία εξέλιξη που θα λάβει χώρα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, στις αρχές του επόμενου αιώνα. Οι ασφυκτικές ρυθμίσεις ελέγχου και πειθαρχίας υποδηλώνουν αναμφίλεκτα μια θεσμική συνέχεια της κομπανίας, της οποίας η διοικητική αυτονομία δεν έπαψε να υφίσταται παρά τις όποιες καταστατικές τροποποιήσεις.

Ωστόσο, το στοιχείο που συνιστούσε ποιοτική μεταβολή και ριζική τομή στην ιστορία της αδελφότητας του Miskolc και αποτέλεσε για τους παροίκους ανελαστικό κριτήριο ένταξής τους σ' αυτήν ήταν η πολιτογράφησή τους ως ούγγρων υπηκόων. Σύμφωνα με το καταστατικό του

¹⁸ Στη δεκαετία του 1750 η κοινότητα του Miskolc διατηρούσε ένα παρεκκλήσι που έφερε το όνομα του Αγίου Ναούμ. Μετά την έκδοση, από τον αυτοκράτορα Ιωσήφ Β', του διατάγματος ανοχής (Toleranzpatent, 1781) η κοινότητα αποφάσισε να μεταφέρει την εκκλησιαστική ζωή της από το μικρό αυτό παρεκκλήσι σ' έναν καινούργιο ναό, της Αγίας Τριάδος, ο οποίος περατώθηκε στα 1806 (Dobrossy, 2002). Για την πολιτική ανοχής των Αψβούργων απέναντι στους βαλκάνιους ορθόδοξους της Μοναρχίας βλ. Katsiardi-Hering, Madouvalos, 2014.

1785 επιτρεπόταν να γίνονται μέλη της μόνον όσοι έδωσαν «τον όρκον της εμπιστοσύνης δια παντοτεινά προς το Ευκλεές βασίλειον της Ουγγαρίας, και Αυλίν της Αουστρίας» (Danova & Todorov, 1991, σ. 184). Στην εσωτερική αυτή διαφοροποίηση συνέτεινε αποφασιστικά η νομοθετική παρέμβαση των Αφβούργων στο ζήτημα της υπηκοότητας, δέκα χρόνια περίπου νωρίτερα, επανακαθορίζοντας, όπως ήταν εύλογο, τα περιθώρια για το «επιχειρείν» και το πλαίσιο της συλλογικής οργάνωσης των βαλκάνιων εμπόρων στα εδάφη της Μοναρχίας. Σύμφωνα με το διάταγμα που εξέδωσε η Μαρία Θηρεσία τον Απρίλιο του 1769 και με το οποίο προβλεπόταν η διενέργεια απογραφής των *Graecorum* που ζούσαν στα εδάφη της¹⁹, όσοι επιθυμούσαν να εμπορεύονται ουγγρικά προϊόντα και να εγκαθιστούν μόνιμα τις οικογένειές τους στην Ουγγαρία όφειλαν να δώσουν τον ουγγρικό όρκο πίστεως. Θα ακολουθούσαν η απόκτηση της ουγγρικής υπηκοότητας και η συνεπαγόμενη απώλεια του προνομίου της τελωνειακής ελάφρυνσης του οθωμανού υπηκόου που του είχε εξασφαλίσει η συνθήκη του 1718 (Füves, 1965, σ. 28). Η απογραφή διεξήχθη ένα χρόνο αργότερα, το 1770, και αποτέλεσε πιθανόν ένα «δοκιμαστικό» στάδιο πριν από τη θέσπιση του όρκου πίστεως σύμφωνα με το διάταγμα του 1774 (Mantouvalos & Katsiardi-Hering, 2023, σ. 151).

Στην απογραφή καθρεπτίζεται η κεντρική στόχευση των αρχών: ο έλεγχος της γεωγραφικής κινητικότητας και της παρουσίας των οθωμανών μεταναστών στην αφβουργική επικράτεια και ασφαλώς η βολιδοσκόπηση των προθέσεών τους ως προς την πολιτογράφησή τους (Mantouvalos & Katsiardi-Hering, 2023, σ. 152-155). Για τους *Görögök* της κομητείας του Borsod και ιδιαίτερα του Miskolc, τα στοιχεία είναι αποκαλυπτικά· ένα μεγάλο ποσοστό δήλωσε ρητά ότι ήταν διατεθειμένο να δώσει όρκο πίστης στον αυτοκράτορα ή ότι έκλινε προς την απόφαση αυτή, υπό κάποιες, όμως, προϋποθέσεις, όπως ήταν η

¹⁹ Από τη δεκαετία του 1730 και μετά εκκίνησε μια ολοένα και πιο συστηματική προσπάθεια καταγραφής του μεταναστευτικού πληθυσμού σε πόλεις και εμπορικές αγορές της Ουγγαρίας, με βασικό στόχο τον συνεχή στενό έλεγχο των νεοαφιθέντων ορθόδοξων εμπόρων (Katsiardi-Hering, 2011, σ. 237).

ασφαλής μεταφορά της οικογένειάς τους από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη Μοναρχία. Ας σημειωθεί ότι η μετανάστευση μέχρι το 1774 ήταν γένους αρσενικού και ότι στην πλειονότητά τους οι μετακινούμενοι ήταν νεαροί, κυρίως άγαμοι, ή παιδιά και έφηβοι που είχαν αναδειχθεί σε ενεργητικούς φορείς της εμπορικής μετακίνησης (Σειρηνίδου, 2011, σ. 53-61· Mantouvalos, 2017, σ. 37-38). Δεν θα επιμείνω στη συνολική παρουσίαση των πληροφοριών που αντλούνται από την εν λόγω απογραφή, της οποίας η συστηματική και εξαντλητική αναδίφηση παρέχει στους μελετητές του μεταναστευτικού φαινομένου δεδομένα όχι μόνον για την ηλικία του μετανάστη τη στιγμή της πρώτης εισόδου στα αψβουργικά εδάφη, αλλά και για τη γενέτειρά του, το κοινωνικοοικονομικό προφίλ του, τα προσωπογραφικά του χαρακτηριστικά, τα δίκτυα, τις διαδρομές κλπ. Αξίζει, ωστόσο, να εστιάσει κανείς την προσοχή του σ' ένα ζήτημα θεμελιωδώς συνυφασμένο με τον ιδεολογικό προσανατολισμό και τη συλλογική ταυτότητα της κοινότητας του Miskolc και αυτό δεν είναι άλλο από την εθνοτοπική καταγωγή των μεταναστών.

Κατ' αρχάς, το τεκμήριο είναι διαφωτιστικό ως προς τους αφετηριακούς τόπους των επήλυδων και ως προς τον τρόπο με τον οποίον οι αρμόδιοι υπάλληλοι τούς «ταυτοποίησαν». Με κριτήριο τον ευρύτερο χώρο προέλευσής τους (*Natione Macedo*) και κυρίως το θρησκευμά τους (*Greci ritus non unitor*) οι αρχές προχώρησαν στην καταγραφή των παροίκων που, εδώ και δεκαετίες, διέμεναν στο Miskolc, είτε μόνιμα είτε προσωρινά. Άλλωστε, τόσο για τα υποκείμενα όσο και για τα αντικείμενα της απογραφής, η θρησκευτική-ομολογιακή ταυτότητα έφερε το μεγαλύτερο αξιακό φορτίο και αυτό είναι απολύτως κατανοητό, δεδομένης της βαρύτητας της θρησκείας ως θεμελιώδους παράγοντα συγκρότησης των «φαντασιακών» κοινοτήτων στα προνεωτερικά κράτη.

Στη νομική γλώσσα των επίσημων, συνταγμένων στη λατινική, απογραφικών δελτίων το όνομα *Macedonia* ως χώρος προέλευσης του μεγάλου αριθμού των παροίκων στο Miskolc διακρίνεται από ασάφεια ως προς τα όρια της γεωγραφικής αυτής περιοχής, ενώ η φράση *In Provincia Macedonia oppido Moscopoly natus*, η οποία συναντάται συχνά στις καταχωρίσεις, υποδηλώνει το αριθμητικά ενισχυμένο εκεί

αρωμουνικό στοιχείο (Madouvalos, 2012 β, σ. 129). Υπενθυμίζεται επίσης ότι τόσο πριν όσο και μετά τις δύο δηώσεις της Μοσχόπολης (1769, 1788), μεγάλος αριθμός Βλάχων μετακινήθηκε προς βορρά – στη βόρεια Βαλκανική και την Κεντρική Ευρώπη (Μαρτινιανός, 1957, σ. 127-149· Peyfuss, 1996, σ. 41-47). Συνεπώς, η εγκατάστασή τους στη διοικητική έδρα του Borsod, αλλά και σ' άλλες πόλεις της ουγγρικής ενδοχώρας, λ.χ. στην Πέστη, στο Tokaj κ.α, καθώς και στην αυτοκρατορική πρωτεύουσα, τη Βιέννη, προσέδωσε έντονα τοπικό χαρακτήρα στις συσσωματώσεις στις οποίες εντάχθηκαν (Füves, 1972· Hering, 1987· Σειρηνίδου 2011, σ. 32-33).

Εντούτοις, η τοπική και εθνοτική αυτή διάσταση δεν δηλώνεται στον τυπικό τίτλο της κοινότητας, που αναγράφεται στους τρεις εσωτερικούς κανονισμούς της (στις εναρκτήριες φράσεις τους). Για παράδειγμα, ως «ρομέοι» αυτοπροσδιορίζονται τα μέλη της στον κανονισμό της δεκαετίας του 1730, ως «ουχί εννομένοι ανατολικοί ορθόδοξοι» στον κανονισμό του 1785 και τέλος ως «μη Ενωμένοι ανατολικοί Γραικοί» στο καταστατικό του 1801. Παρ' όλα αυτά, τρόπους εκφοράς μιας ιδιαίτερης βλαχικής ταυτότητας μπορεί κανείς να ανιχνεύσει, εγκύπτοντας είτε σε αποφάσεις συνελεύσεων και διάφορα κοινοτικά έγγραφα είτε σε διατάξεις κανονισμών και ιδιαίτερα του 1801. Προτού, όμως, κάνουμε λόγο για το ζήτημα αυτό, που άπτεται της διαμόρφωσης μιας διακριτής εθνοτικής αυτο-συνείδησης, θεμελιωμένης, όπως θα φανεί στη συνέχεια, σε μια παραδοσιακή αντίληψη περί συλλογικότητας που οριοθετείται από τη γλώσσα (την ελληνική) και την πολιτιστική της κληρονομιά, κρίνεται αναγκαίο, στο σημείο αυτό, να προστεθούν μερικές πληροφορίες αναφορικά με το καταστατικό του 1801, καθότι χάρη σ' αυτό φαίνεται πλέον να εγκαινιάζεται ένα στέρεο σύστημα κοινοτικής οργάνωσης.

Στην αυγή του 19ου αιώνα, η αδελφότητα του Miskolc προχώρησε σ' ένα συνολικότερο και ολοκληρωμένο βήμα ως προς την εσωτερική δομή και τη λειτουργία της με τη σύνταξη ενός καινούργιου, πολλαπλώς εμπλουτισμένου καταστατικού, της λεγόμενης «Κόπιας της

ευταξίας»²⁰. Εδώ οριστικοποιείται περισσότερο η οργάνωση μια αστικής κοινότητας, όπως, άλλωστε, υποδηλώνει και η απουσία του όρου «κομπανία» στο καταστατικό, παρά το γεγονός ότι ενυπάρχουν σ' αυτήν αρκετά στοιχεία της εμπορικής συντεχνίας. Προφανώς, η ενσωμάτωση των μελών της στην αστική κοινωνία της πόλης, η επιτυχής επιχειρηματική τους διεξόδος στις τοπικές και περιφερειακές αγορές αλλά και ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας του αυστριακού κράτους ήταν μερικοί από τους λόγους για τους οποίους οι *Görögök* του Miskolc δεν είχαν λόγους πια να αισθάνονται ασφαλείς μέσα σ' ένα πλέγμα αυστηρών κανονιστικών ρυθμίσεων, όπως ήταν της κομπανίας (Κατσιαρδή-Hering, 2007, σ. 272). Σε κοινή συνάθροισή τους, τα 47 μέλη της κοινότητας προσυπέγραψαν τις 38 διαταγές με τις οποίες επιδιώχθηκε να εμπεδωθεί η κοινοτική κοινωνική ομόνοια και να οριοθετηθεί η κοινοτική δικαιοδοσία. Δεν θα ήθελα να αναφερθώ σε κάθε μία από αυτές τις διαταγές, δηλαδή στο αντικείμενο που αυτές ρύθμιζαν, όπως, φέρ' ειπείν, στις λειτουργίες που αρθρώνονταν στη βάση της συλλογικής ευθύνης των μελών της κοινότητας, σ' ένα σύνολο δικαιωμάτων και «χρεών» που βάραιναν τόσο τους φορείς της διοικητικής εξουσίας («προεστώτας» και «λοιπούς συνδιοικητάς») όσο και τα απλά μέλη της, στα πρόσωπα που παρείχαν έμμισθη υπηρεσία στην αδελφότητα, στις εργασιακές σχέσεις, στην εξωτερική εμφάνιση των ατόμων («περί της φορεσίας των ανδρών, γυναικών, και τέκνων της κοινότητος»), σε κοινωνικές αρετές κλπ.

Σ' ένα πρώτο επίπεδο η προσοχή μου εστιάζεται σε παραγράφους της «Κόπιας της Ευταξίας» στις οποίες εμφωλεύουν στοιχεία αυτοαναφορικότητας. Είναι προφανές ότι στην παράγραφο 35 του καταστατικού διακρίνει κανείς το ιδεολογικό περιεχόμενο της σχολικής εγχάραξης που επιτελείται στο πλαίσιο της θεσμικής κατοχύρωσης και συστηματοποίησης της μέριμνας των παροίκων για την κατάρτιση των γόνων τους. Η πρόβλεψη για τον διορισμό δύο δασκάλων, ενός για το κοινό και ενός για το ελληνικό σχολείο, ο οποίος όφειλε να μεταχειρίζεται «εις την παράδοση των ελληνικών μαθημάτων συντόμους, και

²⁰ Βλ. Κατσιαρδή-Hering, 2007, όπου είναι δημοσιευμένο το καταστατικό του 1801 (Παράρτημα Β., σ. 277-309).

ευκόλους τρόπους...δια να προκόπτουν οι μαθηταί, τόσον εις την ελληνικήν γλώσσα, όσον και εις την είδησιν των δογμάτων της ιεράς ημών πίστεως, και χρηστότητα των ηθών» (Κατσιαρδή, 2007, σ. 302-303), δεν αφήνει περιθώρια αμφισβήτησης περί συγκρότησης μιας συλλογικής ταυτότητας βαθιά εμποτισμένης στο πολιτισμικό κεφάλαιο της ελληνομάθειας.

Για την κοινοτική ελίτ του Miskolc, αλλά και γενικά για τα ηγετικά στρώματα της διασποράς, η οικοδόμηση ενός εκπαιδευτικού συστήματος που θα εξέφραζε τα ιδεολογικά τους προτάγματα αποτέλεσε έναν από τους βασικούς και αρχικούς τους στόχους (Μαντούβαλος, 2012 α, σ. 106). Σ' αυτό συνέβαλε ασφαλώς και μια σειρά νέων εκπαιδευτικών μέτρων που ελήφθησαν στο β' μισό του 18ου αιώνα από τους Αψβούργους αυτοκράτορες, τη Μαρία Θηρεσία και τον Ιωσήφ Β', με απώτερο σκοπό την αναδιοργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος υπό την επίδραση των αρχών του Διαφωτισμού, και που δεν απευθύνονταν μόνον στον γερμανικό καθολικό πληθυσμό της αυτοκρατορίας αλλά και στους αλλοεθνείς, αλλόδοξους και μη, υπηκόους τους (Stachel, 1999, σ. 115).

Όμως, παρά τις όποιες στοχεύσεις της και τους όποιους εκπαιδευτικούς της σχεδιασμούς, η κοινότητα αναγνώριζε το πρόβλημα της κοινωνικής διγλωσσίας και της δυσκολίας εκμάθησης και χρήσης της ελληνικής από ένα μαθητικό περιβάλλον, το οποίο ήταν βλαχόφωνο και ως εκ τούτου ομιλούσε μόνον την αρωμουνική ή τουλάχιστον διακρινόταν από μια αμάθεια της ελληνικής. Την πραγματικότητα αυτή είχε επιχειρήσει και στο παρελθόν να αντιμετωπίσει η αδελφότητα, εκφράζοντας την ανησυχία της για τον γλωσσικό και εν μέρει πολιτισμικό αφελληνισμό της νεολαίας. Τον Ιούνιο του 1785, λίγους μήνες δηλαδή μετά την «ανακαίνιση» των παλαιών νόμων της αδελφότητας (την επικύρωση του καταστατικού του 1785), η κοινότητα-κομπανία, στο πλαίσιο της απόφασής της να ανανεώσει το συμβόλαιό της με τον δάσκαλο Ιωάννη Αποστόλοβιτς²¹, διατύπωσε υπαινικτικά τον προβληματισμό της για την πλημμελή ελληνομάθεια των βλαχοπαίδων της: «Επειδή έως την σήμερον ανάμεσα από τους μαθητάς τον ολίγους είδαμε προκομένους, να

²¹ Για τον Αποστόλοβιτς και το σχολείο στο Miskolc βλ. Μαντούβαλος, 2012α.

έμαθαν καν απλά Ελληνικά να μιλήσουν, να κάμη ο Διδάσκαλος τον τρόπον να μαθαίνουν οι μαθηταί λέξεις, κανονικώς να ομιλήσουν, να μιν τους αφίση να ομιλήσουν βλάχικα με κανέναν τρόπον» (Danova & Todorov, 91, σ. 178). Και μια τέτοια έγνοια είναι βέβαια ευκόλως ερμηνεύσιμη, αν ληφθεί υπόψιν ότι η αστική ελίτ των Βλάχων στο Miskolc, οι οποίοι, όπως προειπώθηκε, πλειοψηφούσαν στην κοινότητα, αναγνώριζαν την ελληνική γλώσσα ως επικρατούσα στο πλαίσιο της διαπαιδαγώγησης των νέων, ως συστατικό στοιχείο της σχολικής εμπειρίας και της μορφωτικής διαδικασίας. Τον προσανατολισμό τους αυτόν επηρέασε προφανώς και η καταγωγή τους από τη Μοσχόπολη, μια αρωμουνική πόλη στο κέντρο ενός ανομοιογενούς εθνοτικά και οικονομικά χώρου της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, που γνώρισε αξιοσημείωτη ακμή και αναδείχθηκε σε διαβαλκανικό πολιτισμικό κέντρο από τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα έως το 1770 περίπου (Κωνσταντακοπούλου, 1988).

Εξοικειωμένοι λοιπόν με την ελληνική γλώσσα, εκπρόσωποι ισχυρών μοσχοπολίτικων οικογενειών – κάποιοι εξ αυτών συμμετείχαν και στην κοινοτική διοίκηση του Miskolc – κλήθηκαν να διαχειριστούν το ζήτημα του γλωσσικού εξελληνισμού των βλαχόφωνων αδελφών τους στην Κεντρική Ευρώπη. Αν και τα ελληνικά δεν συνιστούσαν γλώσσα πλειοψηφικά ομιλούσα στα εδάφη του ουγγρικού στέμματος – σ' αντίθεση με τον οθωμανοκρατούμενο βαλκανικό χώρο – εντούτοις η γνώση τους διευκόλυνε την κοινωνική και επαγγελματική τους δραστηριότητα. Ενώ δηλαδή ο κοινωνικός περίγυρος στον οποίον ζούσαν οι πάροικοι δεν ευνοούσε την εκμάθηση και τη χρήση της γλώσσας αυτής, εν τούτοις η κοινότητα του Miskolc ήταν προσηλωμένη σε μία παιδεία ελληνική, επιδεικνύοντας ταυτόχρονα ετοιμότητα για την αντιμετώπιση των προκλήσεων του πολυεθνοτικού, πολύγλωσσου περιβάλλοντος της Μοναρχίας²². Μέσα στο πνεύμα αυτό εντάσσεται προφανώς και η διαταγή που εξέδωσε η δωδεκάδα της αδελφότητας, την 1η Φεβρουαρίου 1792, σύμφωνα με την οποία «μέσα εις το σχολείον άλλη γλώσσα να μην ομιληθή παρά η ρωμαϊκή απλή, ηδέ βλαχική, μόνον δια εξήγησιν των

²² Για την πολυγλωσσία στην διασπορά και τις προσπάθειες «θεραπείας» της εκ μέρους των παροίκων βλ. Κατσιαρδής-Hering, 1995.

λέξεων και λόγων δια να συνηθίζουν να ομιλήσουν σπαστρικά ρωμαϊκά, και αφ' ου έλθουν εις ηλικίαν να τους δώση και λέξεις ρωμαϊκάς να τας εκτιθήσουν.» Εδώ παρατηρούμε μια αλλαγή της στάσης της κοινότητας όσον αφορά στη γλωσσική διδασκαλία. Σε αντίθεση με την απόφασή της, το 1785, να μην επιτρέψει στον Αποστόλοβιτς να χρησιμοποιεί τα βλαχικά για τις ανάγκες διδασκαλίας, η διοίκηση, επτά χρόνια αργότερα, αναθεωρεί εν μέρει την εκπαιδευτική πολιτική της. Τα βλαχικά, ως προφορική και μη γραπτή κωδικοποιημένη γλώσσα²³, μπορούσαν να αξιοποιηθούν μόνον συμπληρωματικά, όχι ως εργαλείο μετάδοσης της γνώσης, ως γλώσσα διδασκαλίας, αλλά ως βοηθητικό μέσο για την εξήγηση άγνωστων, δυσνόητων λέξεων και φράσεων, προκειμένου να υπερκεραστούν τα προσκόμματα που δημιουργούσε η ανεπαρκής γνώση της στους βλαχόφωνους μικρούς μαθητές. Με λίγα λόγια, στην αρχική περίοδο της διδασκαλίας, ήταν δυνατή μια οριοθετημένη χρήση της μητρικής γλώσσας των μαθητών, στην περίπτωση που αυτό κρινόταν απαραίτητο για την κατανόηση νοημάτων, όρων κλπ.

Η ελληνική γλώσσα, μολοντί αναγνωρίστηκε τυπικά ως κοινό, παιδευτικό όργανο των Γραικών του Miskolc, δεν εκπαραθύρωσε τη βλαχική, η οποία, ως πλειοψηφική μητρική γλώσσα, είχε κυρίαρχη θέση στο πεδίο της καθημερινής επικοινωνίας, στην οικογενειακή και θρησκευτική ζωή, όπως στην πρακτική της ποιμαντορίας. Το κήρυγμα, ο δημόσιος λόγος του ιερέα, έπρεπε να συνίσταται σε μια ομιλία απλή και σε μία γλώσσα κατανοητή (αρωμουνική) από τον γυναικείο πληθυσμό, που δεν κατείχε την ελληνική· μια συνθήκη που ίσχυε βέβαια και στους τόπους προέλευσής τους, σε περιοχές των Βαλκανίων όπου οι Αρωμύνες «δεν μάθαιναν γενικά δεύτερη γλώσσα και έτσι διατηρούσαν τα ιδιαίτερα εθνικά χαρακτηριστικά» της ομάδας τους (Stoianovich, 1979, σ. 317). Συνεπώς, προκειμένου να διευθετηθεί το ζήτημα αυτό, η κοινοτική διοίκηση μερίμνησε, μέσω της «Κόπιας της Ευταξίας», για τον διορισμό εφημερίων, έμπειρων «εις την ελληνικήν γλώσσαν, και βλαχικήν, εις μεν την ελληνικήν, δια να καταλαμβάνουν τη θείαν γραφήν, και τα σιγογράμματα των αγίων πατέρων μας: δε την βλαχικήν δια να

²³ Για τις προσπάθειες κωδικοποίησής της βλ. Azelis, 1995.

διδάσκουν από την καθέδραν τον λόγον του Θεού, κάθε κυριακήν. δια τι αι γυναίκες μας, οπού άλλην γλώσσαν, έξω από αυτήν δεν καταλαμβάνουν, δεν ημπορούν να ωφεληθούν» (Κατσαρδής, 2007, σ. 299-300).

Εν κατακλείδι, οι *Görögök* του Miskolc, μέσα από τις πολιτισμικές τους εμπειρίες και τις ιδεολογικές τους ζυμώσεις στο στενότερο και ευρύτερο χώρο αφετηρίας, μετέβαιναν σε μια εποχή που δεν είχαν διαμορφωθεί πλήρως οι νεωτερικές ταυτότητες. Με καταγωγή, στην πλειοψηφία τους, από βλαχόφωνες περιοχές των Βαλκανίων, κυρίως από τη Μοσχόπολη, και μετακινούμενοι σε κεντροευρωπαϊκά περιβάλλοντα με διάφορες γλωσσικές κοινότητες, μετέφεραν στην κοινωνία υποδοχής τους στοιχεία ενός πολιτισμικού χώρου, όπως ήταν η ελληνική παιδεία και γλώσσα, που λειτουργούσαν ως δίαυλοι επικοινωνίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, εξασφαλίζοντας την πνευματική της ενότητα (Κιτρομηλίδης, 2004, σ. 217). Σε αντίθεση με Αρωμούνους άλλων παροικιακών νησίδων στον κεντροευρωπαϊκό χώρο που απομακρύνθηκαν από τον κανόνα της ελληνομάθειας, όπως, παραδείγματος χάριν, οι Μακεδονοβλάχοι της εκκλησιαστικής κοινότητας της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Πέστη, των οποίων ο προσανατολισμός προς τους Ρουμάνους της Βλαχίας και της Τρανσυλβανίας ήταν εμφανής τον 19ο αιώνα (Hering, 1993), οι Βλάχοι του Miskolc δεν αποπειράθηκαν να εκφράσουν δυναμικά μια ιδιαίτερη βλαχική ταυτότητα μέσα από την εργαλειοποίηση της γλώσσας και την ανάδειξή της σε πεδίο εθνοτικών συγκρούσεων και διενέξεων.

Ωστόσο, η στάση τους απέναντι σε μια παιδεία ελληνική δεν συνεπαγόταν κατ' ανάγκην απουσία αίσθησης γλωσσικής ή εθνοτικής διαφοροποίησης. Αυτό άλλωστε δεν υποδηλώνει το γεγονός ότι δύο χρόνια μετά τη σύνταξη της «Κόπιας της Ευταξίας», τον Φεβρουάριο του 1803, η κοινότητα έλαβε την απόφαση να τροποποιήσει ουσιαστικά το πρόοιμιο του καταστατικού της, διαγράφοντας τον συλλογικό προσδιορισμό «μη ενωμένοι Γραικοί» και αντικαθιστώντας τον με τη σύνθετη εθνωυμία «Βλαχο-Γραικοί»²⁴; (εικ. 3)

²⁴ Προτόκολλον της κοινότητος Μησκολτζίου Πραγματευτών από 1798. Ιανουαρίου 9 (σ. 73-74) Borsod-Abáuj-Zemplén megyei Levéltár Miskolc, Nr Fond: IX-3.

Εικόνα 3. Τροποποίηση σε μερικά άρθρα της «Κόπιας της Ευταξίας» (Φεβρουάριος, 1803)

01. Είπαμεν ότι ούτως ή άλλως οι άνθρωποι είναι οι ίδιοι και οι νόμοι οι ίδιοι. Εάν όμως ο νόμος είναι ο ίδιος, τότε ο άνθρωπος πρέπει να είναι ο ίδιος. Εάν ο άνθρωπος είναι ο ίδιος, τότε ο νόμος πρέπει να είναι ο ίδιος. Εάν ο νόμος είναι ο ίδιος, τότε ο άνθρωπος πρέπει να είναι ο ίδιος. Εάν ο άνθρωπος είναι ο ίδιος, τότε ο νόμος πρέπει να είναι ο ίδιος.

1^{ος} Εάν ο νόμος είναι ο ίδιος, τότε ο άνθρωπος πρέπει να είναι ο ίδιος. Εάν ο άνθρωπος είναι ο ίδιος, τότε ο νόμος πρέπει να είναι ο ίδιος.

2^{ος} Εάν ο νόμος είναι ο ίδιος, τότε ο άνθρωπος πρέπει να είναι ο ίδιος. Εάν ο άνθρωπος είναι ο ίδιος, τότε ο νόμος πρέπει να είναι ο ίδιος.

3^{ος} Εάν ο νόμος είναι ο ίδιος, τότε ο άνθρωπος πρέπει να είναι ο ίδιος. Εάν ο άνθρωπος είναι ο ίδιος, τότε ο νόμος πρέπει να είναι ο ίδιος.

4^{ος} Εάν ο νόμος είναι ο ίδιος, τότε ο άνθρωπος πρέπει να είναι ο ίδιος. Εάν ο άνθρωπος είναι ο ίδιος, τότε ο νόμος πρέπει να είναι ο ίδιος.

5^{ος} Εάν ο νόμος είναι ο ίδιος, τότε ο άνθρωπος πρέπει να είναι ο ίδιος. Εάν ο άνθρωπος είναι ο ίδιος, τότε ο νόμος πρέπει να είναι ο ίδιος.

6^{ος} - 10. Εάν ο νόμος είναι ο ίδιος, τότε ο άνθρωπος πρέπει να είναι ο ίδιος. Εάν ο άνθρωπος είναι ο ίδιος, τότε ο νόμος πρέπει να είναι ο ίδιος.

7^{ος} 13. Εάν ο νόμος είναι ο ίδιος, τότε ο άνθρωπος πρέπει να είναι ο ίδιος. Εάν ο άνθρωπος είναι ο ίδιος, τότε ο νόμος πρέπει να είναι ο ίδιος.

8^{ος} 14. Εάν ο νόμος είναι ο ίδιος, τότε ο άνθρωπος πρέπει να είναι ο ίδιος. Εάν ο άνθρωπος είναι ο ίδιος, τότε ο νόμος πρέπει να είναι ο ίδιος.

9^{ος} 24. Εάν ο νόμος είναι ο ίδιος, τότε ο άνθρωπος πρέπει να είναι ο ίδιος. Εάν ο άνθρωπος είναι ο ίδιος, τότε ο νόμος πρέπει να είναι ο ίδιος.

Megrei Levéltár Miskolc

Πηγή: Προτόκολον της κοινώτητος Μησκολτζίου Πραγματευτών από 1798. Ιανουαρίου 9, σ. 73 [Borsod-Abáj-Zemplén megyei Levéltár Miskolc, Nr Fond: IX-3].

Βιβλιογραφία

- Adler P. (1976). Serbs, Magyars and Staatsinteresse in Eighteenth Century Austria: A Study in the History of Habsburg Administration. *Austrian History Yearbook* 12 /1, 116-147.
- Azelis A. (1995). Versuche zur Verschriftlichung des Aromunischen um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert. *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich* 10, 73-83.
- Berki F. (1964). Η εν Ουγγαρία Ορθόδοξος Εκκλησία. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Μελετών Χερσονήσου Αίμου.
- Bodogae T. (1972). Le privilège commercial accordé en 1636 par G. Rákócz aux marchands grecs de Sibiu. *Revue Roumaine d'histoire* 11/ 4, 647-653.
- Bur M. (1984). Handelsgesellschaften-Organisationen der Kaufleute der Balkanländer in Ungarn im 17. – 18. Jh. *Balkan Studies* 25, 267-307.
- Bur M. (1991). The “Greek Company” in Hungary in the 17 -18th Centuries. Στο J.M. Fossey – J. Morin (επιμ.). *Proceedings of the First International Congress on the Hellenic Diaspora from Antiquity to Modern Times*. 2ος τόμος, Άμστερνταμ: J.C. Gieben, σ. 155-166.
- Chotzakoglou Ch. (1997). Auf den Spuren der Griechen in Györ (Ungarn). *Balkan Studies* 38/1, 63-100.
- Cicanci O. (1976). Les statuts et les reglements de fonctionnement des compagnies grecques de Transylvanie (1636-1746). La Compagnie de Sibiu. *Revue des études sud-est européennes* 14, 477-496.
- Cicanci O. (1979). Le Statut juridique et le régime de fonctionnement de la compagnie de commerce de Braşov. *Revue des études sud-est européennes* 17, 241-255.
- Davova N. & Todorov V. (1991). Ελληνικά έγγραφα από το αρχείο της πόλης Μίσκολτς (Ουγγαρία). Στο J.M. Fossey – J. Morin (επιμ.). *Proceedings of the First International Congress on the Hellenic Diaspora from Antiquity to Modern Times*. 2ος τόμος, Άμστερνταμ: J.C. Gieben, σ. 167-189.

- Dobrossy, I. (1975). A görög kereskedők szerepe és jelentősége Miskolc XVIII. századi üzlethálózatában. *Herman Ottó Múzeum Közleményei*, 14, 21–31.
- Dobrossy, I. (2002). A miskolci orthodox templom és sírkertje. Miskolc: Borsod-Abáuj-Zemplén megyei Levéltár.
- Ελληνικές κοινότητες και ευρωπαϊκός κόσμος (13ος-19ος αι.). Μορφές αυτοδιοίκησης, κοινωνική οργάνωση, συγκρότηση ταυτοτήτων». *Εώα και Εσπέρια* 7 (2007), 139-421.
- Füves Ö. (1965). Οι Έλληνες της Ουγγαρίας. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Μελετών Χερσονήσου Αίμου.
- Füves Ö. (1972). Görögök Pesten (1686-1931) [Die Griechen in Pest (1686-1931), μτφ. Andrea και Wolfram Seidler]. Βουδαπέστη (αδημ. διατριβή επί υφηγεσία, Πανεπιστήμιο Βουδαπέστης).
- Hering G. (1987). Die griechische Handelsgesellschaft in Tokaj. Ihre Innere Ordnung und ihre Auflösung 1801. *Südost-Forschungen* 46, 79-83.
- Hering G. (1993). Der Konflikt zwischen Griechen und Walachen in der Pester orthodoxen Gemeinde. Στο G. Hering (επιμ.). Dimensionen griechischer Literatur und Geschichte. Festschrift für Pavlos Tzermias zum 65. Geburtstag. Φρανκφούρτη κ.α.: Peter Lang, σ.145-160.
- Karathanassis A. (1989). L'Hellénisme en Transylvanie. L'activité culturelle, nationale et religieuse des compagnies commerciales helléniques de Sibiu et de Brasov aux XVIII-XIX siècles. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Μελετών Χερσονήσου Αίμου.
- Κατσιαρδή-Hering Ό. (1986). Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830), 1ος τόμος. Αθήνα: Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου - Ε.Κ.Π.Α.
- Κατσιαρδή- Hering Ό. (1995). Εκπαίδευση στη Διασπορά. Προς μια παιδεία ελληνική ή προς «θεραπεία» της πολυγλωσσίας;. Στο *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά.*

- Αθήνα: Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, σ. 153-177.
- Κατσιαρδή-Hering Ό. (2007). Αδελφότητα, κομπανία, κοινότητα. Για μια τυπολογία των ελληνικών κοινοτήτων της Κεντρικής Ευρώπης, με αφορμή το άγνωστο καταστατικό του Miskolc (1801). *Εώα και Εσπέρια*, 7, 247-310.
- Katsiardi-Hering O. (2011). Grenz-, Staats-und Gemeindegrenskriptionen in der Habsburgermonarchie: Identitätsdiskurs bei den Menschen aus dem Süden. Στο M. Oikonomou/ M. Stassinopoulou/ I. Zelepos (επιμ.), *Griechische Dimensionen südosteuropäischer Kultur seit dem 18. Jahrhundert: Verortung, Bewegung, Grenzüberschreitung*. Φρανκφούρτη κ.α. : Lang, σ. 231–252.
- Katsiardi-Hering O. & Madouvalos I. (2014). The Tolerant Policy of the Habsburg Authorities towards the Orthodox People from South-Eastern Europe and the Formation of National Identities (18th-early 19th Century). *Balkan Studies* 49, 5-34.
- Katsiardi-Hering O. & Stassinopoulou M.A. (eds.) (2017). *Across the Danube. Southeastern Europeans and Their Travelling Identities (17th-19th C.)*, Leiden / Boston: Brill.
- Katsiardi-Hering O. (2020). Diaspora and Self-Representation: The Case Study of Greek People's Identity, Fifteenth-Nineteenth Centuries. Στο C. Ferrini (επιμ.). *Human Diversity in Context*. Τεργέστη: Edizioni Università di Trieste, σ. 239-265.
- Κιτρομηλίδης Π. (2004). Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Kitromilides P. (2007). An Orthodox Commonwealth. Symbolic Legacies and Cultural Encounters in Southeastern Europe. Aldershot: Ashgate.
- Komáromy, J. (1968). Adatok Miskolc XVII-XVIII. századi kereskedelmi viszonyaihoz. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 7, 363-390.
- Κωνσταντακοπούλου Α. (1988). Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850). Το τετράγλωσσο λεξικό του Δανιήλ Μοσχοπολίτη. Ιωάννινα: Δωδώνη.

- Λάιος Γ. (1982). *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι Χατζημιχαήλ και Μανούση (17ος-19ος αι.)*. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- Lucassen L. (2009). Towards a Comparative History of Migration and Membership in Southeast Europe (1500–1900). *Ethnologia Balkanica* 13, 11-41.
- Lupovitch H. (2007). *Jews at the Crossroads. Tradition and Accommodation during the Golden Age of the Hungarian Nobility*. Budapest: Central European University Press.
- Μαντούβαλος Ί. (2007). Miskolc – Sátorajaujhely – Βουδαπέστη : αναζητώντας τα ίχνη της ελληνικής εμπορικής διασποράς στην Ουγγαρία. *Εώα και Εσπέρια* 7, 335-365.
- Μαντούβαλος Ι. (2012 α). «Το ελληνικόν σχολείον είναι το μόνον μέσον της προκοπής και μαθήσεως των νέων εις τα ελληνικά γράμματα». Πτυχές της εκπαιδευτικής ζωής της ελληνοβλαχικής κοινότητας του Miskolc (τέλη 18ου – αρχές 19ου αι.). *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 10, 103-128.
- Madouvalos I. (2012 β). *Conscriptiones Graecorum in Eighteenth-Century Central Europe. Crossing Borders: The Sociocultural Identification of Migrants from the Balkans to Hungarian Territories*. Στο H. Heppner & E. Posch (επιμ.). *Encounters in Europe's Southeast. The Habsburg Empire and the Orthodox World in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Bochum: Dr. Dieter Winkler, σ. 121-133.
- Mantouvalos I. (2017). *Greek Immigrants in Central Europe. A Concise Study of Migration Routes from the Balkans to the Territories of the Hungarian Kingdom (From the Late 17th to the Early 19th Centuries)*. Στο O. Katsiardi-Hering & M. A. Stasinopoulou (επιμ.). *Across the Danube. Southeastern Europeans and Their Travelling Identities (17th-19th C.)*. Leiden, Boston: Brill, σ. 25-53.
- Μαντούβαλος Ί. (2018). Η αντίληψη του συλλογικού εαυτού στον κόσμο των παροίκων. *Ζήτημα λέξεων*, Στο Ό. Κατσαρδής-Hering

- κ.ά. (επιμ.). *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*. Αθήνα: Ευρασία, σ. 397-415.
- Mantouvalos I. & Katsiardi-Hering O. (2023). The Mobility Control of Foreigners in the Habsburg Monarchy. Entrance, Travel and Residency of the Greek-Orthodox Peoples from the South-eastern Europe (Eighteenth to Early Nineteenth Century). Στο J. Pešalj κ.ά. (επιμ.). *Borders and Mobility Control in and between Empires and Nation-States*. Leiden, Boston: Brill, 141-170.
- Μαρτινιανός Ι. (1957). *Η Μοσχόπολις 1330-1930. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών*.
- Pakucs-Willcocks M. (2017). Between “Faithful Subjects” and “Pernicious Nation”: Greek Merchants in the Principality of Transylvania in the Seventeenth Century. *Hungarian Historical Review* 6 / 1, 111–137.
- Papacostea-Danielopolu C. (1973). L’organisation de la compagnie ‘grecque’ de Braşov (1777-1850). *Balkan Studies* 14 / 2, 313-23.
- Pešalj J. (2011). Making a Prosperous Peace: Habsburg Diplomacy and Economic Policy at Passarowitz. Στο Ch. Ingrao & N Samardžić & J. Pešalj (επιμ.). *The Peace of Passarowitz, 1718*. West Lafayette, IN: Purdue University Press, σ. 141-157.
- Peyfuss M. (1996). *Die Druckerei von Moschopolis, 1731-1769*. Βιέννη: Böhlau.
- Plöchl W. (1972). Die orthodoxe Kirche in der habsburgischen Donaumonarchie (1526-1918). *Balkan Studies* 13, 17-30.
- Πόποβιτς, Ντ. (2021). *Οι Βλάχοι στα Βαλκάνια. «Περί των Τσιντσάρων»*. Συμβολή στην έρευνα για τη δημιουργία της αστικής μας κοινωνία. Μτφ. Χρ. Γκούβης, επιστημ. επιμέλεια Β. Νιτσιάκος. Αθήνα: Ταξιδευτής.
- Ransmayr A. (2018). *Untertanen des Sultans oder des Kaisers. Struktur und Organisationsformen der beiden Wiener griechischen Gemeinden von den Anfängen im 18. Jahrhundert bis 1918*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

- Σειρηνίδου Β. (2005). Βαλκάνιοι έμποροι στην Αψβουργική Μοναρχία (18ος-μέσα 19ου αιώνα). Εθνοτικές ταυτότητες και ερευνητικές αμνησίες. Στο Μ. Α. Στασινοπούλου, Μ.Χ. Χατζηιωάννου (επιμ.). *Διασπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός* [Τετράδια εργασίας, 28]. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών /Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, σ. 53-81.
- Σειρηνίδου Β. (2011). Έλληνες στη Βιέννη (18ος-μέσα 19ου αιώνα). Αθήνα: Ηρόδοτος.
- Stachel P. (1999). Das Österreichische Bildungssystem zwischen 1749 und 1918. Στο Karl Acham (επιμ.). *Geschichte der österreichischen Humanwissenschaften*, 1ος τόμος: *Historischer Kontext, wissenschaftssoziologische Befunde und methodologische Voraussetzungen*. Βιέννη: Passagen.
- Στασινοπούλου Μ. (2007). Αρχειακές πηγές για την ιστορία της κοινότητας της Αγίας Τριάδας της Βιέννης. *Νέες προοπτικές. Εώα και Εσπέρια* 7, 401-408.
- Stoianovich T. (1979). Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος. Στο Σπ. Ασδραχάς (επιμ.). *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ιε΄-ιθ΄ αι*. Αθήνα: Μέλισσα, σ. 289-345.
- Ταρνανίδης Ι. (1972). Τα προβλήματα της Μητροπόλεως Καρλοβιτικών κατά τον ΙΗ΄ αιώνα και ο Jovan Rajić (1726-1801). Θεσσαλονίκη (αδημ. διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ.).
- Τσούρκα-Παπαστάθη, Δ.-Ε. (1994). Η ελληνική εμπορική κομπανία του Σιμπίου Τρανσυλβανίας 1636-1848. Οργάνωση και δίκαιο. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Μελετών Χερσονήσου Αίμου.
- Τσούρκα-Παπαστάθη, Δ.-Ε. (2011). Η νομολογία του κριτηρίου της ελληνικής «κομπανίας» του Σιμπίου Τρανσυλβανίας, 17ος - 18ος αι. Πηγές του δικαίου και των θεσμών του απόδημου ελληνισμού. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Volkmer G. (2015). Siebenbürgen zwischen Habsburger-monarchie und Osmanischem Reich. Völkerrechtliche Stellung und Völkerrechtspraxis eines ostmitteleuropäischen Fürstentums (1541-1699). Μόναχο: De Gruyter Oldenbourg.

- Φουκώ Μ. (1976). *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*. Μτφ. Καίτη Χατζηδήμου & Ιουλιέττα Ράλλη. Αθήνα: Κέδρος.
- Weigand G. (1894). *Die Aromunen. Ethnographisch-Philologisch-Historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren*, 2ος τόμος, Λειψία: Johann Ambrosius Barth.